

Könyvszemle

John Lukacs – A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete

Hálás és hálátlan feladat is egyben egy „rég” könyv ismertetése. Hálás, mert a könyv és a szerző utóéletéről rengeteg információ áll a recenzens rendelkezésére, s hálátlan, mert ugyanezen információk sokszor már az olvasóközönség számára is nyilvánvalóak. Ugyan mi új mondható még el egy, a ’60-as évek végén íródott munkáról? Lehet-e egyáltalán bámi aktualitása egy ilyen könyvnek?

A magyar kiadó szerint feltétlenül, hiszen mintegy két évtizeddel az amerikai második kiadás megjelenése után nálunk is olvasható John Lukacs történelemről szóló – de nem történeti – munkája. Lukacs történelemkönyvei a rendszerváltás óta sorra jelentek meg magyar nyelven, méltán népszerűsítve a nem csak „hazánkban világhírű” magyar származású professzort. Úgy vélem, ez a munka nem pusztán a soron következő része a Lukacs-életművet magyarázó daraboknak. Sokkal inkább Lukacs egyik legfontosabb munkáját veszi kezébe az olvasó, ha bizalmat szavaz e könyvnek. Lukacs történészi hitvallása, módszertani alapvetései éppúgy részét képezik a tanulmánykötetnek, mint történelem- és tudományfilozófiai gondolatainak kifejtése. Utóbbiak szerepeltetését Lukacs számára az tette szükségessé, hogy azok fényében világítsa meg historiográfiájának lényegét. S már ezzel is – a módszertan módszertánával – messze előtte járt mindannak, amit a történeti és filozófiai gondolkodás a ’70-es, ’80-as években magáévá

tett. Nem véletlen tehát, hogy a könyv ’85-ös második kiadása legalább olyan aktuális volt, mint a mostani magyar kiadás. Lukacs könyve európai tudományfilozófus és tudás-szociológus körökben mindeközéig reflektálatlan volt, ezt a hiányt igyekszem pótolni a továbbiakban.

„A történelem olyan gondolkodásmód, amelynek nincs saját *metódusa*, *nyelvezete* (kiemelések tőlem – F. P.) vagy szakzsargonja, mivel mindennapi nyelven írják, beszélnek és *gondolkoznak róla*” (15.) – ezzel a felütéssel kezdi a szerző, előrevetítve a könyv egészének szemléletmódját. Lukacs ezzel több dolgot is mindjárt az elején tisztázni kíván. Először is nyomatékosítja, hogy magáról a „történelemről való gondolkodás” lesz a könyv témája, s ezzel a bátor húzással ismeretelméleti irányba tolja a történelem módszertanának kérdését. Ez igencsak merész vállalkozásnak tűnhetett egy olyan időszakban, amikor a leírt oldalak és lábjegyzetek száma volt az elsődleges fokmérője a történeti munkáknak. Lukacs ostromozza a pozitívista történetírást, rámutatva a „tudományos” történelem végére, a „törvényeken” alapuló történetfilozófiák tarthatatlanságára. Ugyanakkor leszögezi: a történetírásnak nincs is saját módszertana, teljesen hétköznapi nyelven íródik, s éppen ezért „bárki” művelheti. Elitizmus- és pozitívizmusellenessége kapcsán első látásra úgy tűnik, mintha a történész minőségi fokmérője mindössze annyi lenne: kinek mennyi tudása van egy adott időszakot illetően. Ugyanakkor már a problémafelvetés módja is azt tükrözi, s a későbbiekből is az derül ki, hogy ennél azért többről van szó.

Lukacs masszív tudományfilozófiába kezd annak érdekében, hogy megfelelő háttérrel biztosítson már-már feyerabendi „módszertanának”. Leszögezi, hogy az „eszmék önmagukban véve nem válnak el az emberektől, akik kiötlik, kifejezésre juttatják, képviselik, megtestesítik őket” (21.). Az emberek tudásával kapcsolatosan nemcsak az a fontos, hogy mit tudnak, hanem az is, hogyan jutnak ehhez a tudáshoz, és hogy miért éppen ezt vagy azt gondolják. „Bizonyos intézményesült eszmék képtelenségük dacára tartják magukat” (22.) – utal a szerző az amerikai és szovjet oktatás maradiságára. Ez a gondolata ugyanakkor jól példázza azt a bürokratikus rend és a hétköznapi gondolkodás közötti lépéshátrányt, amely áthidalhatatlanul jelen van a későújkorai liberális demokráciákban is. A statikus bürokrácia nem képes követni a társadalmi gondolkodás, a közgondolkodás vagy akár a tudományos és politikai gondolkodás dinamizmusát, esetleges és utólagos korrekciók segítségével mindig csak azok után kullog. Aligha kétséges, hogy Max Weber között vissza az írásból akkor, amikor a közép- és ókori arisztokráciát felváltó bürokrácia időszakáról beszél a szerző. Tudás és bürokrácia viszonyának újragondolása azonban újszerű, tudásszociológiailag még ma is kiaknázatlan terület, egyedül talán Zygmunt Bauman utóbbi időben megjelent írásai indulnak ebbe az irányba.

Lukacs tudással kapcsolatos gondolatai kifejtése közben olyan szerzőket említ, mint William James, R. G. Collingwood és Owen Barfield. Különösen utóbbit tekinti Lukacs szellemi atyjának. Barfield népszerűségét mutatja, hogy az USA-ban mind a mai napig konferenciákat szerveznek a barfieldiánusok számára. Barfield ugyan nem volt történész, de komoly figyelmet szentelt a gondolkodás történeti dimenziójának, melyet „egzisztenciális ráतालálásként” aposztrófált. A historicizmus (vagy németesen *Historismus*) év-

százados hagyománya időről időre új erőre kap. A 20. század története a historizmus és ahistorizmus küzdelmeként is leírható. Lukacs jelen munkájában világossá teszi, hogy nem kíván e vita részese lenni. „A fejlődés a racionalizmustól a historicizmuson át a historicitás felé halad” – írja (33.). A *historicitás* Lukacs által javasolt változatában feltehetőleg a szintén magyar Michael Polanyitól származó gondolatok (personal knowledge, participation) is ott vannak a háttérben. (Lukacs többször hangsúlyozza, hogy nem tartja fontosnak a gondolatai mögötti teljes irodalomjegyzékek felsorakoztatását – ezzel is érzékeltetve a szcientista történetírástól való távolságtartását.)

A történelem analógiájára a tudás tekintetében is változás érzékelhető: a hangsúly az objektív tudás felismeréséről a szubjektív tudáson át a *személyes és résztvevő tudásra* tevődött át. A tudás nem passzív befogadói tevékenység eredménye, hanem valódi, aktív cselekvés során jön létre, szorosabbá téve vélekedő (knower) és tudás (knowledge) kapcsolatát. A tudás korlátozottságának és kollektív jellegének hangsúlyozásával, a „haladás” fejlődéseméleti modelljének elvetésével Lukacs egyértelműen a modern történeti és tudásszociológiai gondolkodás előfutárának tekinthető. A tudásfogalom éppen annak korlátozottságát felismerve telik meg tartalommal – vallja a szerző. A tudás immár nem az örök érvényű igazságok kinyilatkoztatása, hanem személyes és korlátozott jelenség.

A történelem mint „szigorú tudománnyal” szembeni ellenvetéseit Lukacs a természettudományok tükrében fejtí ki. A természettudományokat módszertanilag szigorúbb területeknek tekinti, hiszen – mint már utaltunk rá – a történetírástól elvitat mindenfajta általános metodológiai szabályszerűséget. Az oksági viszonyok a legkevésbé sem determináltak a történetírásban, nincsenek örök szabályok, nincs helye semmiféle történetfilozófiának.

Amíg a természettudomány a jellemzővel, a megismételhetővel, addig a történelem alapvetően az egyedi jelenségekkel foglalkozik. A történelemlről való gondolkodásban fontos szerep jut az emlékeknek, a visszaemlékezésnek, „mert a gondolkodásban mindig megtalálható valamilyen konstrukció; engem e konstrukció fejlődése érdekel” (44.) – írja meggyőződéssel Lukacs, bár e koncepció természetéről nem tudunk meg semmi közelebbit. A természettudomány és történelem módszertani viszonyát a predikció felől is megközelíthetjük: a természettudományok számára alapvető, hogy elméleteik segítségével kiszámítható módon írják le a valóságot, a történetírás ezzel szemben kiszámíthatatlan, univerzális elméletek hiányában nem mondhat semmit számunkra a jövő eseményeiről.

Lukacs a történelmi gondolkodás kialakulását tipikusan a nyugati civilizációhoz köti, mivel szerinte „a történelmi gondolkodás a természettudományos módszer határainak felismeréséhez kapcsolódik, míg a világ többi része csak mostanában kezdi elvetni a »pre-szcientifikus« korból hagyományozódott némely szokását a tudományos civilizáció kategóriái és gyakorlatai kedvéért” (70.; kiemelés tőlem – F. P.). Első pillantásra meglepő lehet, hogy Lukacs a „történelmi gondolkodás” kialakulását egy természettudományos fordulattal kapcsolja össze. Ez a „történelmi gondolkodás” persze nem a görög vagy zsidó történeti gondolkodást, de nem is a historicizmus hegeli-marxi kategóriáját jelenti, hanem egy új történelmi gondolkodásformát jelöl, amelyet Lukacs historicitásnak nevez. A historicitás tehát olyan „poszt-szcientifikus” személyes tudást jelöl, amely nagyjából a történelemben helyezett önmagunk megismerését jelenti. Ezzel a történelemben helyezéssel pedig *gondolkodásunk történelmi* jellegére mutat rá. Lukacs azonban nem elégszik meg ennyivel: metafizikai igénnyel fogalmazza meg mondanivalóját: „a »poszt-szcientifikus« gondolkodás egyik lényege az a felismerés,

hogy az univerzum »alanyokra« és »tárgyakra« való descartes-i felosztásának többé nincs értelme” (70.). Nemcsak gondolkodásunk történetiségét hirdeti, hanem az objektum-szubjektum dichotómia kanti-descartes-i kategóriáinak meghaladásának szükségességét is felveti. Később ismét felteszi a kérdést: „vajon a valósághoz hű megfigyelés szükséges feltétele-e a megfigyelő és a megfigyelt tárgy teljes különválasztása?” (144.). Ezekkel a gondolataival nemcsak a tudásszociológia klasszikusait idézi meg, de megelőlegezi a tudásszociológiában a '80-as évek óta végbement változásokat is. Bruno Latour 1993-ban jelenteti meg *Sohasem voltunk modernek* (We Have Never Been Modern) című munkáját, ahol először érvel a dichotómia megszüntetésének szükségessége mellett. Legalábbis figyelemre méltó, hogy Lukacs hogyan előlegezi meg a latourianus metafizikai törekvéseket.

A személyes tényező kapcsán mégis a történeti tudás és a természettudományos és matematikai tudás közötti különbségre utal. „Egy röpké önvizsgálódási kísérlet bármely fogékony egyén előtt feltárja, mennyire másként érinti elménket és érzéseinket egy történelmi igazsággal való szembesülés, mint egy természettudományos igazsággal való szembesülés” (73.). Ez a gondolat a mannheimi tudásszociológia tudásfogalmát eleveníti fel, ahol a kultúr- vagy humántudományos tudás és a matematikai (egzakt) tudás közötti különbség éppen abban áll, hogy amíg az előző a tudás történeti-szociológiai jellegű, addig az utóbbi állandó, ahistorikus, szociológiailag érintetlen igazság. Lukacs elsősorban nem a történelmi tudás szociológiai jellegét emeli ki, hanem az egyéni, személyes jellegét, így szemlélete nem tekinthető egyértelműen szociológiaiának. Elemzéseiben a *par excellence* társadalom nincs jelen a tudás létrejöttében, legfeljebb háttérként, a személyes tapasztalaton alapuló tudás mögött jelenik meg. A személyes

tudás azonban nem individuálist jelent – fogalmazza meg Lukacs. Az ember tudata, világképe sem nem objektív, sem nem szubjektív, hanem személyes: „élete sohasem különíthető el teljesen más emberektől; [...] személyiségének történetisége éppen azokkal összefüggésben létezik” (310.). A személyes tudás hátterében – akárcsak Michael Polanyiánál – mindig ott van az egyént körülvevő közösség, a társadalom is.

Bár Lukacs nem tartja definiálhatónak, de határozottan vallja: „az igazság természete elválaszthatatlan a személyes tudattól” (163.). Az igazság tehát sohasem csak a külső „valóságban” lakozik, amit természettudósok és történészek próbálnak meg megragadni. Az igazság sokkal inkább csak velünk együtt nyerhet értelmezést: mi magunk vagyunk az „igazság” hordozói. Mindig csak az egyéni látásmód által hozzáadott plusszal együtt, sohasem attól függetlenül értelmezhető az igazság. Az igazságok sokasága és relativitása – fogalmazza meg máshol –, „az igazságnak nem hiányát, hanem potenciális gazdagságát, nem semmisségét, hanem sokaságát jelenti” (316.).

A Mannheim Károly által megfogalmazott tudásszociológiai programra utal az, ahogy Lukacs a dokumentarizmust hangsúlyozza. A historicista történeti tudás egy új módszertant takar, ahol „a tendencia a mind kevesebb szentimentalizmus és a mind több »dokumentatív« realizmus felé mutat” (81.). A dokumentarizmus Lukacs-féle változata tudós, tudomány és tudás viszonyában szoros kapcsolatot feltételez: „ma valójában minden filozófia nemigen lehet más, mint ismeretelmélet; hogy a tudomány többé nem választható el a tudósoktól, akiknek kijelentései valójában a tudományról tett kijelentéseinkről szóló kijelentések; és hogy a történelem kérdései valójában történelemismeretünk állapotát feszegetik” (85.). Lukacs tehát az ismeretelmélet elsődlegességének felismerését hangsúlyozza a történetírásban

is. A történelmi ismeret mindig a történész ismerete, s mint olyan, mindig személyes karakterrel bír. Bár Lukacs munkája során nem jut el az ismeretelmélet szocializált programjáig, mégis számos ponton előlegezi meg azt.

Ilyen például a jelentés finitizmusának Mary Hesse által kidolgozott és az Edinburgi Iskola által a vélekedések irányába továbbfejlesztett koncepciójának a megelőlegezése: „[h]a pedig bármely szóra merev kategóriaként gondolunk, az menthetetlenül jelentéstorzuláshoz, gondolati leromláshoz vezet [...] Nem az a helyzet, hogy a szavak jobb kategóriák, mint a tények...; a szavak egyáltalán nem kategóriák” (165.). Vagyis jobban járunk, ha a szavakat nem merev kategóriákként, fogalmakként fogjuk fel, hanem mondjuk szimbólumokként, metaforákként tekintünk rájuk – javasolja Lukacs –, s ezzel a jelentés nyitott és változó jellegére utal. Ugyanez a nyitottság jelentkezik a történelem egészének szemléletében is: „a történelem tanulmányozása mindenképpen mozgásleírás, nem pedig a múlt kimerevített, lerögzített darabjainak vizsgálata” (196.). A történelmet események sorozataként kell felfognunk – állítja Lukacs –, s ezen események leírása időről időre változik. A relativitás áthatja Lukacs egész koncepcióját: a szavak jelentésétől a világ megismerésén át a történelem leírásáig.

Az okság vonatkozásában Lukacs erőteljes kritikai álláspontra helyezkedik. A hagyományos newtoni „mechanikus kauzalitást” bírálja, ahol azonos okok mindig azonos következménnyel járnak. Szerinte a történetírás művelői sokkal jobban járnak, ha a Werner Heisenberg által megfogalmazott okságot követik, melynek alapján meghatározott eseménytendenciákra következtethetünk. A történelemben valószínűsíthetünk bizonyos eseményeket, de utólag nem állíthatjuk, hogy egy bizonyos ok szükséges előfeltétele volt egy bizonyos eseménynek. Történelem és

tudás viszonyából alapvetőnek tartja, hogy mindig olyan szempontok alapján fogjuk vizsgálni az adott történelmi időszakot, amelyek aktuálisan minket, környezetünket éppen érdekelnék. Tudásunk, véleményünk, világnézetünk alátámasztása szempontjából nyilvánvaló, hogy a közelmúlt jobban érdekelt minket, mint a régmúlt, de a régmúlt eseményeiben is gyakorta felismerünk aktuális problémákat, „felismerünk benne valamit, amit *már* tudunk” (326.). Lukacs tehát a történelmi tudás kialakulását összekapcsolja az előfeltevésekkel: „a történelmi felismerés tényleges észlelése valaminek, amiről már tudunk valamit; potenciális ismeret kialakulása tudatos szinten” (32.). A Lukacs által leírtakból következik az a fontos felismerés, hogy előfeltevéseink egyszerre jelentenek potenciális és aktuális tudást is. A múlt tapasztalata, tudásunk a múltról mintegy megelőlegezi jövőbeni vélekedéseinket.

Ezt követően Lukacs Heisenberg természettudományos nézeteit értékeli a Gifford-előadások alapján. Heisenberget a természettudományos világnézet végéig hirdető profétaként mutatja be Lukacs. Vele egyetértésben hirdeti az álláspont fő pontjait, melyeket tíz pontban foglal össze (366-374.). Ezek közül talán a legfontosabbak: nem létezik természettudományos bizonyosság; az objektivitás eszménye ábránd; nincs abszolút matematikai igazság; az okság mechanikus koncepciója megdőlt. Lukacs ezzel maga is a különböző tudásfajták egyneműsítése mellett érvel, és nem tekinti a természettudományos vagy matematikai tudást privilegizált helyzetű tudásfajtának. A természettudós és történész módszerei természetszerűleg mások, de a két tudásfajta sem egzaktság, sem

univerzalitás tekintetében nem helyezhető a másik fölé.

Végül a második kiadáshoz mellékelte utóiratban foglalja össze gondolatait, melyek alapvetően ugyanazok maradtak két évtized távlatából is. Központi gondolata, hogy a gondolkodás fejlődése a racionalizmustól a historicizmuson át a historicitásig jutott el. Historicizmus-kritikáját tehát nem a Popper-féle megsemmisítő szándékú antimarxista szempontból tárja elénk, hanem a történelmi gondolkodás megreformálásával próbálkozik. Historicitás alatt tehát nem a nagy narratívák leírását érti, hanem a történész által szelektált történetek megfogalmazását. A tudás fejlődése ugyancsak új stádiumba ért – írja Lukacs –, az objektív tudás felismerésétől a szubjektív tudáson át jutottunk el a személyes vagy résztvevő tudásig. Ez utóbbi jellemzi a Lukacs ideálját képező történezt, aki már nem akar örök érvényű történeteket elmesélni számunkra, megelőlegezik az események egy-egy szeletének értelmezésével, miközben mindvégig reflexív marad saját tudásával szemben. Lukacs könyve tehát több ponton is megelőlegezi azokat a tudományelméleti munkákat, amelyek a '70-es, '80-as években váltak általánossá. Ezzel a könyvvel nemcsak a történetírás módszertanában vállalt úttörő szerepet, de tudással kapcsolatos megfontolásai is példaértékűek. Lukacs munkája interdiszciplináris tanúságokkal szolgál, olvasása még ma is minden tudományág művelője számára hasznos adalékokat nyújt. (*John Lukacs – A történelmi tudat avagy a múlt emlékezte. Budapest, Európa, 2004*)

Faragó Péter
szociológus